

Тентигул кызы Н., Бексултанова Ч.Д.

КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТУУ ДАРЫГЕРЧИЛИГИНДЕГИ НАРИСТЕ ЖАНА ЭНЕГЕ КАРАТА САЛТТУУ БИЛИМДЕР

Тентигул кызы Н., Бексултанова Ч.Д.

ЗНАНИЯ О ЗДОРОВЬЕ РЕБЕНКА И МАТЕРИ В ТРАДИЦИОННОМ ЦЕЛИТЕЛЬСТВЕ КЫРГЫЗОВ

Tentigul kyzy N., Ch.D. Beksultanova

FELT AS THE MOST IMPORTANT COMPONENT OF THE MATERIAL CULTURE OF THE KYRGYZ PEOPLE

УДК: 930.8:392.1(575.2)(04)

Маклада энеге жана наристенин ден соолугуна тийгизген салттуу билимдердин кээ бир ыкмалары чагылдырган. Кыргыздардын табыптары кош бойлуу энени төрөтүүдөгү кээ бир ыкмалары жана баланын төрөлүшүндөгү ырым-жырымдар берилди. Кыргыздардын элдик салттуу дарылоосуна төрөгөн аялга жардам берүү менен аял ооруларын алдын алуунун, аларды дарылоонун көп сандаган элдик ыкмалары менен каражаттары камтылды. Кыргыз табыптары минералдык дары-дармектерди пайдалануу аркылуу ооруларды дарылоонун бир кыйла ыкмаларын билишкен. Кыргыздардын элдик салттуу дарылоосундагы балдарды “көз тийүүдөн” коргоонун төмөнкүдөй айрым иррационалдуу ыкмаларын атоого болот: киренелөө, суксуктоо. Кыргыз эмчилеринин пикиринде балдар ооруларынын басымдуу көп бөлүгүнүн себеби болуп «жүрөк түшүү» болгону макалада анализденет. Кичинекей балдарды көз тийүү менен байланышкан оору-сыркоолордон сактоого жана аларды аталган оорулардан арылтууга тийиш болгон көз мончок да тумарга тең маанилеш кызматты аткарган. Көз мончок катары ар кыл түстөгү темир топчулар пайдаланылган.

Негизги сөздөр: эпос, элдик медицина, дары чөптөр, табыпчылык, оорулар, эмпирикалык билимдер, ишенимдер.

В статье отражены некоторые традиционные знания, относящиеся к здоровью матери и ребенка. Кыргызские знахари и лекари обладали отдельными знаниями, необходимыми для поддержания здоровья беременной женщины, а также методами проведения родов и обрядов, выполняемые ими. Определен широкий спектр традиционных кыргызских народных знаний и средств, необходимых при оказании помощи роженице, а также методы профилактики и лечения гинекологических заболеваний женщины. Подчеркивается, что кыргызские знахари и лекари обладали несколькими способами лечения болезней с помощью минеральных веществ. В кыргызском народном традиционном лечении известны иррациональные методы защиты детей от «сглаза». В статье анализируется, что по мнению кыргызских лекарей, причиной большинства детских

болезней является испуг. Амулеты “коз мончок” выполняли функцию оберегов в защите и лечении маленьких детей от болезней, связанных с глазом. В качестве таких амулетов, лекари использовали различные железные пуговицы.

Ключевые слова: эпос, народная медицина, лечебные травы, целительство, болезни, эмпирические знания, убеждения.

The article reflects some traditional knowledge related to the health of mothers and children. Kyrgyz medicine men and healers possessed certain knowledge necessary to maintain the health of a pregnant woman, as well as the methods of childbirth and rituals they performed. A wide range of traditional Kyrgyz folk knowledge and means necessary for providing assistance to a woman in labor, as well as methods for the prevention and treatment of gynecological diseases in women, have been identified. It is emphasized that Kyrgyz medicine men and healers possessed several methods of treating diseases with the help of minerals. In the Kyrgyz traditional treatment, irrational methods of protecting children from the “evil eye” are known. The article analyzes that, according to Kyrgyz doctors, fear is the cause of most childhood illnesses. Amulets “monchok” performed the function of amulets in the protection and treatment of young children from diseases associated with the evil eye. As such amulets, healers used various iron buttons.

Key words: epic, traditional medicine, medicinal herbs, healing, diseases, empirical knowledge, beliefs.

Кыргыз үй-бүлөсүндө наристенин, айрыкча, уул баланын төрөлүшү зор кубаныч менен коштолгон маанилүү окуя болуп саналат. Наристенин туулганын кабарлаган адамга сүйүнчү деп аталган баалуу белек тартууланып, колунда бар ата-эне төрөлгөн балага мандай жарыла сүйүнүп, ошол балага элдин батасын алуу максатында той өткөрөт. Бул салт «Манас» эпосунда Манас төрөлгөндө Көкчолок менен аттанган Акбалта Кара-Суунун боюнда кара жалдуу кула бээ тууган аксур эркек кулунду телчитип турган Жакыпка келип, «Байбичең эркек тууду! Балаң эки колуна кан ченгелдеп түшүптүр», - деп сүйүнчүлөйт. Жакып

камдап жүргөн алтынын сүйүнчүгө берип, көп мал айтат [1, 54-б.].

Кыргыз табыптарынын түшүнүгү боюнча аялдын кош бойлуу учуру анын өмүрү менен ден соолугу үчүн өтө кооптуу мезгил болуп саналат. «Аялдын бир ажалы – төрөт» делгендей, төрөт кош бойлуу аялдын өмүрү үчүн өтө кооптуу учур болуп саналган. Эреже катары, төрөт 2-3 саат убакытка созулуп, кыргыз аялдары жеңил төрөп, бала төрөлөөр, төрөлгөнчө ат минип жүрө алышкан. Ошондой болсо да, төрөт кыргыздарды бушайманга салып, кооптондуруп келген. Аялдын толгоосу башталаар замат ага аначыны же эмчини чакырышкан.

Аначы – төрөп жаткан аялга жардам берген эмчи аял. Акушеркадан айырмаланып, аначы атайы медициналык билимге ээ эмес.

Аначылык өнөрүнүн (акушерлик кызматтын) бири болуп «бир аял – бир аначы» деп аталган туруктуу колдоо саналат.

Кыргыз аначылары менен эмчилери төрөп жаткан аялды эч качан жалгыз калтырышкан эмес. Төрөп жаткан аялды бир эле аначы тейлеген. Төрөт учурунда жана төрөттөн кийинки алгачкы мезгилде аначы колдоолорду көрсөтүп, эне менен баланын ден соолугуна көз салган.

Жогоруда айтылгандай, кыргыздарда баланын төрөлүшү үй-бүлө үчүн зор кубаныч катары кабыл алынып, аялга бакыт тартуулаган да, аначы менен эмчи жалпы эл тарабынан сый-урматка бөлөнүп, аларга “киндик эне” (“экинчи эне”) деп аталган ардактуу наам ыйгарылган. Киндик эне төрөлгөн баланын киндигин кескен аял. Курч устара менен баланын киндигин так түбүнөн кесип, ага кийиз күйгүзүп басышкан. Кескен аялды “киндик эне” деп аташып, экинчи эне катары эсептелген. “Манас” эпосунда Манас төрөлгөндө анын киндигин Дамбылданын аялы Канымжан кесет. Ал Сагымбай Орозбаковдун вариантында төмөнкүчө айтылат:

Антаңдабай катындар,
Аныктап көрчү каапырлар?
Жерден алгын тез деди,
Дамбылданын зайыбы
Киндигин өзүң кес деди [2, 77-б.].

Кыргыз элинде да дени-карды соо болгон бир нече балдарды, айрыкча, уул балдарды төрөгөн энелер урмат-сыйга бөлөнгөн. Төрөбөгөн аялды тескерисинче, “согончогу канабаган” аялдар деп аташкан. Алар өмүрүнүн аягына чейин «келинжан» аталып, «туубас» «куу баш» катары кекээрлүү айыпталган.

Төрөбөгөн аялга өзбектер да ушундай эле терс мамиле кылаарын изилдөөчү ага-ини Наливкиндер

мындай сыпатташат: ««Туубас» сөзү «ыпылас» («поганая») сөзүнө тең маанилеш» [3, 33-б.] Ошол себептен, төрөбөгөн аял өзүн дүйнөдөгү эң бактысыз жана шордуу жан деп эсептеген.

Элдик оозеки чыгармачылыктын материалдары боюнча аялдар чөк түшүп олтуруп, боз үйгө орнотулган баканга сүйөнүп алып төрөшкөн.

Эгер наристе башы же буту менен алга карай туулса, анда төрөт учурундагы баланын мындай абалы туура деп эсептелген. Ал эми, төрөт учурунда наристе капталы менен жылса, анда баланын бул абалы туура эмес жаткан деп эсептешкен. Мындай жагдайлар түзүлгөн учурларда аначы же эмчи баланы башы же буту менен алга карай жылгандай кылып, анын абалын «бурган». Баланы зарыл деп эсептелген багытта «буруу» максатында төрөп жаткан аялды төшөккө чалкасынан жаткырышкан. Мында төрөп жаткан аялдын башынын деңгээли анын буттарынын деңгээлинен кыйла ылдый болууга тийиш. Аначы же эмчи төрөп жаткан аялды бир капталдан экинчи капталга оодаруу аркылуу «көлбүтүү» деп аталган ыкма менен баланы керектүү багытка «бурушкан». Качан гана бала зарыл багытка ээ болгондо, төрөп жаткан аял кайрадан баканга сүйөнгөн абалды ээлеген. Төрөт учурунда аначы, же эмчи төрөп жаткан аялды эч качан жалгыз калтырган эмес. Толгоо учурларында аначы төрөп жаткан аялдын курсагын басып, Баланы керектүү багытка багыттап турган [4, 3-б.].

Төрөт өтө эле создугуп кеткен учурларда төрөтү аракетти абдан татаалдашып кеткен. Мындай жагдайларда төрөп жаткан аял төшөккө жаткырылып, толгоо күчөп кеткен учурларда гана ал баканга сүйөнүп олтура алган. Аначы же ага жардамга чакырылган аялдарды бири, айрым учурларда, атайы жардамга чакырылган алдуу-күчтүү эркек адам төрөп жаткан аялды артынан сыга кучактап, баланы сыртка чыгаруу максатында эки колу менен анын курсагын жогортон төмөн карай багыттагы кысым көрсөтүү кыймылдарын жасаган. Кыргыздар менен казактарда төрөтү создугуп кеткен аялга жардам берүүнүн ушундай ыкмалары болгондугун Н. Зеланд [5, 78-б.] да жазган.

Тон түшкөндөн кийин төрөгөн аял менен анын ымыркайынын ден соолугуна карата кам көрүү иштери аяктаган эмес. Тонго тийген зыяндуу, карасанатай иш-аракет кийин төрөгөн аял менен анын наристесинин ден соолугуна залака кылат деген ишенимдерден улам кыргыздар аялдын тонуна карата өзгөчө аяр мамиле кылып келген. Алдын ала жуулуп, тазаланган тон таза чүпүрөккө оролуп, андан соң киши менен мал баспаган, көздөн далдаа, кургак жерге көмүлгөн.

Төрөгөн аялдын жатыны түшүп кеткен учурларда, аны төшөккө жаткыраардан мурда аначы анын жатынын ордуна койгон. Ал үчүн төрөгөн аялдын буттарын бийиктетип керегеге асып коет. Төрөгөн аял сакая баштаганда, анын жогору карай керегеге асылып коюлган буту түшүрүлүп, ага ордуна турууга уруксат кылынган. Кыргыздардын элдик салттуу дарылоосу жаңы төрөгөн аялга сууга киринүүгө тыюу салат. Ошол себептен, XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында жаңы төрөгөн кыргыз аялдары ысык кум менен тазаланган. Бул максатта таштардан ж.б. тазаланган кадимки кум очокко асылган казанга ысытылып, мезгил-мезгили менен аралаштырылып турган. Союлган койдун жаңы сыйрылган тери талпагы жүнү ылдый жакка каратылып, жерге төшөлүп, анын бетине ысытылган сары май шыбалган. Ушундай жол менен даярдалган койдун тери талпагын бетине казанга ысытылган кум ып-ысык бойдон себеленген. Ысык кумду талпактын бетине калың катмар кылып, тегиздеп жайып, анын үстүнө жука, бышык чүпүрөктү жабышкан. Энеден туума жылаңач аял башынан башка жерин жылуу төшөк менен ороп, чүпүрөк жабылган ысык кум муздаганга чейин олтурган. Мындай ысык кум менен тазалануудан соң аялдын башы анын буттарынын деңгээлинен ылдый болгондой кылып салынган жылуу төшөккө жаткырышкан. Жаңы төрөгөн аял мындай ысык кум менен тазаланууну 10 күн аралыгында күн сайын алып турууга тийиш болгон.

Ошентип, кыргыздардын элдик салттуу дарылоосуна төрөгөн аялга жардам берүү менен аял ооруларын алдын алуунун, аларды дарылоонун көп сандаган элдик ыкмалары менен каражаттары тээ байыртан эле белгилүү болуп келген.

Кыргыздардын салттуу дарыгерчилигиндеги кээ бир салттуу билимдерге токтолуп кетишибиз абзел.

Тамырчылар ар бир согуусун жаземдебей таанып, аларды бири-биринен айырмалай билет. Ноокастын ысыкчан, суукчан экендигине карап мүнөз, тамакка салат, же дарылоо ыкмасын баштайт. Анын пикиринде уул бала жатындан ысык, ал эми кыз бала суук төрөлөт. Төрөлөөр замат эркек уулдун жатын ысыгын чыгарбай, ороп-чулгап баккандан ысык оору пайда болот. Жатын ысыгы чыкпай, ороп-чулгап багылган наристе бат-бат сыркоолосо, жаныбардын майын ичирип, денесине майды көп сүйкөсө, анда сөөгү ысык, же катуу ысык оорусу келип чыгат. Ошол себептен, жаңы төрөлгөн наристени 1 ай бою кир самын менен жуундуруп, бат-бат туз менен киринтсе, уул балада ысык оорусу болбойт. Денеси чың болуп, ооруга чалдыкпайт. Бул ыкманы Умай эне баш болгон

кыргыз энелери илгертен эле колдонуп келишкен [6, 72-б.].

Эмчек шишүүдө, же эмчек булакта (грудница) деп аталган оорулары аялдарда кеңири кездешкен. Бул ооруну дарылоонун көп сандаган ыкмалары менен каражаттары белгилүү болгон. Оорулуу эмчекти мамырдын (эдельвейс) коюу кайнатмасы менен жууп туруу да пайдалуу деп эсептелген. Бул кайнатмага төөнүн жүнүн малып алып, оорулуу эмчекке аны 7 күн аралыгында күн сайын жаап коюшкан, тартып туруу сунуш кылынган.

Ымыркай балдардын шилекейи токтобой агып, ооз көңдөйүнүн ичинин сезгенишин кыргыз табыптары «оосул» деп аташкан. Алар бул илдетти баланын ар кыл кир, ыплас нерселерди оозуна сала берүүсү менен түшүндүрүшкөн. Мындай дарттан алыс болуу максатында табыптар баланын оозуна кир нерселерди салуудан абайлоого чакырган. Илдеттүү баланын ооз көңдөйүнө себилген бир катар шыпаалуу дарылар (күкүм түрүндө) да болгон. Мисалы, айрым күкүм түрүндөгү дарылар бакадан жасалган. Бака өлтүрүлүп, кылдаттык менен кургатылган да, майда күкүмгө айланганга чейин жанчылган. Мындай күкүм баланын ооз көңдөйүнүн ичине себилген. Бул максатта күкүм кагазга салынып, илдеттүү баланын ачылып турган оозуна алынып келинген да, табып тарабынан ооз көңдөйүнүн ичине үйлөтүлгөн. Ушундай эле күкүм эркек куландын (косуля) мүйүзү менен төө уйгактан (лопух) да даярдалган. Көп учурда мындай күкүмдөр күйгүзүлгөн жез көпөрөсү (көк таш) менен алмаштырылган. Айрым табыптар аталган күкүмдүн ордуна кундуздун (выдра) сыйрылган терисин күйгүзгөндөн алынган күлдү пайдаланууну сунуш кылышкан. Мындай кымбат баалуу терини өрттөөгө карата кыргыз табыптары бир топ үнөмдөөлөргө барып, теринин баардыгы эмес, анын зарыл болуп саналган анча чоң эмес бөлүгү гана өрттөлгөн.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында балдардын арасында кеңири тараган илдеттердин катарына «булак эн» («золотуха») деп аталган оору да кирген. Кыргыздар менен казактардын оору-сыркоосу жана илдеттери тууралуу Н.Зеланд мындай деп жазган: «Балдардын арасында булак эн (золотуха) салыштырмалуу сейрек кездешет. Мындай оорудан жапа чеккен балдардын басымдуу көпчүлүгү тукум кууган түр өзгөрткөн формасы менен оорушат». Эмчилер да булак эн деп көп учурда ички сифилисти түшүнүшкөн. Өтө тажрыйбалуу табып гана булак энди котон жара менен «ооруган киши» кулагынан аккан суюктуктан айырмалай алган. Мындай табыптардын сөздөрү боюнча, булак энден айырмаланып, котон

жаранын кулагынан суюктук агып тим болбостон, анын моюну менен богогундагы бездер чочуп, шишип кетет.

Тажрыйбалуу табыштын пикири боюнча булак энди жылкы, аюу, каз, ак кажыр сыяктуу айбанаттардын ич майы менен дарылоо зарыл. Аталган айбанаттардын катарына каздын кирип калышы кыргыздардын орустар менен алакалашуусунун натыйжасында пайда болгон соңку тарыхка таандык кубулуш болсо керек. Белгилүү болгондой, кыргыздар орус букаралыгын кабыл алганга чейин каз багышкан эмес. Ошондой эле кыргыздарга коңшулаш жайгашкан Борбордук Азиянын башка элдерине да каз кеңири тараган куш болуп саналган эмес. Жогоруда аталган жаныбарлардын ич майы анча чоң эмес дозаларда булак эн менен ооруган баланын кулагына, же жараатына күн сайын куюлуп турган. Мындай дарылоо илдет өтүп кетмейинче жасалып турган. Ушул эле ич майды кулактын, же жарааттын сыртына да сыйпашкан. Булак энди дарылоодо улардын өтү да пайдаланылган. Жогоруда аталган ич майлардын жардамы аркасында оорулуу кулак күкүрттөн (сера) да тазаланылган. Ал үчүн аталган ич майлардын бирөөсү оорулуу кулакка куюлуп, бир сааттан соң ошол эле ич май табып тарабынан кандайдыр бир өсүмдүктүн түтүк сымал көңдөй сабагынын жардамы аркасында сордурулуп алынган. Мындай аракет күн сайын кайталанып, булак энди дарылоонун эң натыйжалуу каражаты деп эсептелинген. Айрым учурда оорулуу кулакка койдун кулагынан алынган канды куюшкан, ошол кан менен кулакты жуушкан. Бул кой илдеттүү баланын энесинин уруусуна таандык туугандардын бирөөсүнүкү болуусу шарт болгон.

Кээде кулактын ичине жаныбардын майын, же канын куюу алдын ала жогоруда аты аталган айбанаттардын ич майына чыланган кара койдун жүнүн кулакка тыгып коюу менен алмаштырылган. Бул жүндү күн сайын жаңылап майлап, кулакка тыгын катары пайдаланышкан.

XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында кыргыз балдарынын арасында итий оорусу (рахит) да кездешкен. Кыргыз табыптары аталган оорунун себептерин билишкен эмес. Алар итий оорусуна чалдыккан баланын абалын анын чокусунун абалы аркылуу аныкташкан. Табыптардын пикиринде итий менен ооруган баланын чокусу жумшарып, баш сөөктүн деңгээлинен төмөн түшүп кеткен оюк пайда болот. Мындан сырткары, оорулуу баланын сүт тиштери кеч чыгып, физикалык өнүгүүсү боюнча бала алсыз жана чабал болот.

Итидин дарылоонун каражаттарынын дээрлик жок болушу аталган оорунун сейрек кездешүүсү менен түшүндүрүүгө болот. Итидин дарысы катары түлкүнүн өтү аталган. Мында ургаачы түлкүнүн өтү итий болуп ооруган эркек баланы, ал эми эркек түлкүнүн өтү кыз баланы дарылоодо колдонулган. Дарылоонун алгачы үч күнү илдеттүү балага күн сайын бирден өт ичиртишкен. Кийинки күндөрү бул өт менен оорулуу баланын оозу гана чайкалган. Оозду чайкоо процесси бала толук сакайып кетмейинче, күн сайын аткарыла берген.

Эмчек шишүүнү, же эмчек булакты (грудница) да түлкүнүн өтү менен дарылашкан. Өтү эмчектин ылдый, денеге жакын жайгашкан тарабына сыйпашкан. Мындан сырткары, өтү кадимки суу менен аралаштырып, андан соң оорулуу эмчекти жууп коюу сунуш кылынган. Жогоруда аталган 2 аракетти тең бир күндө чогуу, күн сайын жана 3 күн аралыгында жасоо талап кылынган.

Минералдык дары-дармектер аялдар ооруларын дарылоодо кеңири колдонулган. Мисалы, эмчек шишүүдө, же эмчек булакта (грудница) өзүнүн шыпаалуу касиеттери боюнча түлкүнүн өтүнө нашатырдын эритмеси тең маанилеш деп табылган. Мындай минералдуу эритмени оорулуу эмчекке 3 күн, күнүнө 3 маал сыйпоо сунуш кылынган.

Кыргыз табыптары минералдык дары-дармектерди пайдалануу аркылуу ооруларды дарылоонун бир кыйла ыкмаларын билишкен. Мисалы, кичинекей балдардын ашказаны менен ичеги-карын ооруларын дарылоодо кыргыз табыптары алтын же жез шакектер менен сыргалардын «жардамына» кайрылышкан. Зарыл болгон учурларда алтын же жез шакектер күмүш шакектер менен алмаштырылган. Аталган металлдардан даярдалган шакектер менен сөйкөлөр оорулуу баланын киндигине коюлуп, 10-15 секунда аралыгында бир эле жерде бир нече жолу айландырылган. Сыркоолуу баланы дарылоо аракети ушуну менен аяктаган.

Кыргыздардын элдик салттуу дарылоосундагы мүнөздөп тамак ичүү ыкмалары боюнча алдырган, кош бойлуу, оор төрөттү башынан өткөргөн, же жаңы төрөгөн аялдарга карата кеңири колдонулган. Алардын басымдуу көпчүлүгү өтө оор кесепеттер жана ден соолуктун олуттуу начарлоосу менен коштолгон. Оорулуу аялдын тамактануу мечеми анын ден соолугунун жалпы абалына жараша болгон. Эгерде аялдын дене табы жогору болсо, анын дартын «ысык» деп атап, ага «суук» категориясына кирген азыктарды сунуш кылышкан. Тескери учурунда, б.а. кош бой-

луулук мезгили, же төрөт менен байланышкан баардык аял оорулары аялдын дене табынын жогорулоосу менен коштолбосо, анда алар «суук» деп аталган да, оорулуу аялга «ысык», б.а. күчтүү тамактануу сунушталган.

Адатта, «суукчан» аялды уу коргошун менен дарылашкан. Ушул эле ыкманы, ашкере кан агуу менен коштолгон аялдын этек кир келүүсүн дарылоодо да колдонушкан. Кыргыз табыптарынын пикиринде мындай мүнөздөгү этек кир төмөнкүдөй эки себеп менен түшүндүрүлгөн: 1) аял мурда гонорья, же анын өтүшүп кеткен формасы менен ооруган жана азыркы учурда да аталган оорудан жапа чеги келүүдө; 2) этек кир келген учурунда жыныстык мамиледе болгон. Кан агууну дарылоонун жогоруда сүрөттөлгөн ыкмалары жана анын себептерин алдын алуудан сырткары, мындай аял төшөккө жатып, кыймылсыз дарылануу менен жакшылап жана мүнөздөп тамактанууга тийиш болгон.

Этек кирдин убактылуу токтоп калуусун кыргыз табыптары аялдын ден соолугунун начардыгы жана алсыздыгы менен түшүндүрүшкөн. Алардын пикири боюнча мындай көйгөй жакыр үйдүн аялына таандык, же бул илдет аялдын чарба иштеринен колу бошобой, жанын үрөп иштеп, суткасына 2-3 саат гана уктоону талап кылган жай мезгилдеринде арбын байкалат. Ушундай себептерден улам, этек кирдин токтоп калуусун алдын алуу үчүн аялга эс алуу жана күчтүү тамактануу сунуш кылынган. Кыргыз табыптарынын сөздөрүнө караганда жакшы тамактанган жана жумушту эс алуу менен туура айкалыштырган аялдардын этек кири эч качан убактылуу токтоп калбайт. Алардын пикири боюнча мындай ооруну айыктырууда корколдойдун уясы жакшы жардам берет. Бул канаттуунун уясы жарым-жартылай, же толугу менен сууга эритилген. Бул эритмени дарттуу аялга чайдын ордуна күнүнө, чексиз өлчөмдө ичүү сунуш кылынган. Эритмени ичээр алдында аны жакшылап чайкоо, аны ичип жаткан мезгилде күчтүү тамактануу жана узак мезгилге эс алуу милдеттүү шарт катары каралган.

Табарсыгы боштук «суук» ооруларга кирген. Ошол себептен, сыркоо баланы күчтүү тамактар менен багышкан. Койдун кыгы менен канынан даярдалган ысык суюктук куюлган чуңкурга олтургузуп, шыпаалуу буу алдыруудан мурда баланын курсагын тойгузуп, ага тузсуз эт менен шорпо беришкен. Табарсыгы бош бала үчүн эң пайдалуу азык деп койдун, уйдун жана жылкынын ичegi-кардынан, өпкө-боорунан даярдалган тамак-ашты аташкан.

Көйнөк же дамбалдан өткөрү. Жаңы төрөлгөн наристе өтө узак жашаган адамдын дамбалынан, же көйнөгүнөн өткөрүлгөн. Мында дамбалдын, же көйнөктүн ээси сыяктуу бул бала да узак өмүр сүрөт делген. Баланын кыркы чыгып жаткан мезгилде «ит көйнөктөн» кийин наристени жогоруда аталган дамбалга, же көйнөккө ороп, же кырк өөндөн тигилген «кырк көйнөк» кийгизүү абзел болгон.

Ит көйнөк. Жогоруда кеп болгондой, ымыркайдын кийим-кечеси менен бешигине кат-каттап илинген тумарлардан сырткары, баланы суук көздөн, жаман сөздөн жана оору-сыркоодон алдын ала коргоого багытталган максатта ага «ит көйнөк» деп аталган атайы көйнөктү кийгизишкен. Мындай көйнөктү каалагандай жумшак материалдан тигип, тигиштери сыртка карагандай кылып, балага кийгизишкен. Көйнөктү балага кийгизээрден мурда аны күчүктүн, же кичинекей иттин башына «кийди» кылгандай ишаарат жасалган. Мындай дарылоо аракетинен кийин көйнөк «коргоочу», оору-сыркоону алдын алуучу касиеттерине ээ болду делип, ага тумарга тиешелүү сапаттар ыйгарылган. Ымыркайга «ит көйнөк» кийгизүү ырымы казактарда да болгон [7, 20-б].

Балалуу болуу максатында жасалган магиялуу иш-чаралар. Наристенин бешиги анын энесинин ден соолугу чың, узак өмүр сүргөн, беделдүү эркек бир тууганына милдеттендирилген, же балдары жакшы үй-бүлөдөн суралып алынган. Баланын кыркын чыгарууда ага кырк казандын кармагычын «тиштетишкен». Мындай магиялык ырым-жырымдар балага узак өмүр менен чың ден соолук берет деп ишенилген. Баласыз аял тизесине чоочун балдарды алып олтурган, кур бешикти терметкен ж.б. Мындай иш-аракеттердин маңызы айтпаса да түшүнүктүү.

Бечел балага жасалган магиялык иш-аракеттер. Эгер наристе өз учурунда баспаса (бечел), анын бутун ак-кара түстөрдөн эшилген аркан менен байлап, салтанаттуу түрдө тушоо кесүү тоюун өткөрүшкөн. Бул той чакырылгандарды меймандоо менен коштолуп, баланын тезирээк басып кетүүсүнө көмөк берет деп түшүнүлгөн. Бутту тушаган аркандын ак-кара түсү наристе келечек турмушта басып өтө турган жашоонун өйдө-ылдыйын, ак-карасын, жакшылык-жамандыгын татыктуу көтөрүп, барга көппөсүн, жокко чөкпөсүн деген маанини билдирген.

“Чачуу” магиялык иш-аракеттер. Өз учурунда тили чыкпаган балдарга карата «чачуу» деп аталган магиялык дарылоо аракетинин жардамы аркасында дарылашкан. Мындай баланын ата-энеси сөзгө бай, куюлуштуруп сүйлөгөн кызыл тилдүү чечен адамдарды мейманга чакырып, алардын кешигин оорулуу

балага беришкен. Кешик аркылуу балага чечен адамдын кеп өнөрү өтүп, ал сүйлөй баштайт деген ишеним болгон.

Көпчүлүк учурларда, оору-сыркоолор менен дарттардын себеби катары көз тийүү эсептелген. Кыргыз эмчилери айрым адамдардын көз карашы баланын ден соолугу үчүн өтө кооптуу деген пикирде болгон. Жаш балалуу үйгө мындай адам келгенде, наристе дароо эле өзүн начар сезип, ооруп калган. Айрым учурларда, балдар көз тийгенден бир нече күндөн соң ооруй башташкан. Өзгөчө «кооптуу» көз карашка ээ адамдарды жергиликтүү жашоочулар жакшы билишкен. Эмчинин кеңеши боюнча, же эне өз демилгеси менен үйдөн мындай адам чыгып кетээр замат көз тийүүнү алдын алуу максатында баланын боюна ченеп кесилген жибек жипти отко салып, өрттөгөн, же баланын мойнуна көз мончок таккан [8, 3-б]. Айрым учурларда көз мончокту баланын көйнөгүнүн көкүрөгүнө, же баш кийиминин чекесине кадап коюшкан. Көз мончоктун көрүнүктүү жерде болушу өзгөчө мааниге ээ болгон. Балалуу үйгө кирген чоочун адам өз көңүлүн көз мончокко буруп, анын «кооптуу» назары көз мончокто калат деп ишенилген. Ошол себептен, курчап турган чөйрөдөн бир кыйла айырмаланган, ачык түстүү көз мончоктор, же көз мончок катары пайдаланылган топчулар тандалып алынган. Кушнердин (Кнышевдин) маалыматы боюнча көз тийгизип алуудан чочулаган эне баласын жуундурган эмес, же өтө сейрек жуундурган [9, 142-б.]. Бирок балага чоочун адамдар гана эмес, жакын туугандар да көз тийгизе алышкан. Ошол себептен, эне баласына ашкере суктанууга тийиш эмес болгон. Кыргыз эмчилердин пикири боюнча кимдир бирөө баланын сулуулугуна, бекем ден соолугуна, акылынын өткүрлүгүнө үн чыгарып, же үн чыгарбай, ичинен эле суктанып койсо, анда Кирене балага көчүп аргып кетип, ага ар кыл дарттар менен илдеттерди жуктурат. Чоочун адамдар келип кеткенден кийин кыргыз аялы коноктор тамак ичкен идиш-аякты жууп бүткөндөн соң, идиш жууда пайдаланылган кир сууну атайы идиште бир нече күн бою сактап койгон. Эгерде коноктор кеткен соң балага көз тийгендик байкалса, анда эне ошол кир сууну балага ичирген. Же болбосо, эмчинин кеңеши боюнча эне коноктордун колу тийген баардык нерселерди, айталык, сүлгүлөрдү, эшик боону ж.б. бир сыйра чайкап жууп, андан калган кир сууну оорулуу балага ичирген [9, 65-б.]. Белгилүү болгондой, көз тийүү балдар ооруларынын негизги себеби катары дүйнөнүн дээрлик баардык элдеринде кездешет. Түрк элдеринин ичинен башкырлардын көз тийүүгө болгон мамилеси С.И.Руденко, ал эми казактардын ичиндеги

көз тийүүнү И.И. Ибрагимов [10, 16-б.] кеңири сүрөттөшкөн.

Кыргыздардын элдик салттуу дарылоосундагы балдарды “көз тийүүдөн” коргоонун төмөнкүдөй айрым иррационалдуу ыкмаларын атоого болот:

Киренелөө. Жогоруда нан менен киренелөө ыкмасына токтолдук. Киренелөө нандан башка нерселер да кеңири колдонулат. Информаторлордун маалыматтары боюнча кирене кирген баладан киренени чыгаруу максатында жетиге бөлүнгөн кагаз менен ырымдашат [11, 28-б.]. Ырым жасалып бүткөндөн кийин жаман энергияны өрттөп жиберүү максатында сырकोо баладан өткөн жаман энергия чогулган кагаз толугу менен күйгүзүлөт. Кээде, нан менен кагаздын ордуна жети түрдүү тамакты (бир чымчым талканды, унду, тузду, бир үзүм камырды, бир кесим этти, бир аз майды ж.б.) кандайдыр бир нерсеге (айтсак, кагаз барактын бетине, же чүпүрөккө) салып алып, андан соң аны бекем ороп туруп, ор баланы киренелешет да, кагаз менен чүпүрөккө оролгон тамак-ашты үйдөн алыс ыргытып жиберешет. Тамактын жытын сезген ит, мышык, же башка жаныбар аны жеп кетет. Ошону менен баладан кирене алыстап, бала сергип, эс алып, ыйлаганы басылып, жаны тынч алып, уйкуга кетет.

Киренелөөнү жасап жатып, ырымчы кудайга жалынып, төмөнкүдөй магиялык сөздөрдү 3 жолудан айтып, ырымдашкан:

Чык, Кирене, чык!
 Азуусу бийик зоого бар!
 Агымы күчтүү сууга бар!
 Азып жүргөн итке бар!
 Букадай бакырганга бар!
 Өгүздөй өкүргөнгө бар!
 Араң жүргөн баламда,
 Ала турган эмнең бар?
 Чык, Кирене, чык! [12]

Сук-суктоо. Бул киренелөөнүн түндүк кыргыздарына гана таандык түрү болуп саналат. Информатор берген маалымат боюнча балага ач киргенде ачтайт, б.а. сук-суктайт. Бул ырым эшиктин алдында, же иттин жанына барып жасалат. Аталган ырымды жасоодо деле жети нанды алып, баланын башынан ылдый карай, киренелөөдөгүдөй эле кыймылдарды жасап келип, жаман энергияны төмөн карай “сыдырышат” да, ошол энергияны “сиңирип” алган нанды “сук, сук, сук”, - деген сөздөр менен итке сунат. Ит үмүттөнүп, нанга жулунат. Нанды иттин оозуна жакындатып келип, бирок, ага бербей, кескин тартып

алып, кайрадан эле “сук, сук”, - деген сөздөр менен нанды итке сунушат. Сук суктоо 3 жолу жасалып, андан соң гана нанды итке беришет. Динчилдердин ынамында ит баладан түшпөй жаткан жаман энергияны үмүттөнүп жатып, эртерээк түшүрөт деп коюшкан. Жогорудагы сук-суктоо ырымын жасагандан кийин, балага Кирене кайра кирбесин үчүн ага ар кандай мончок, тумарларды, кийимине топчуларды, же төөнөгүчтөрдү тагып коюшкан. Ырымчылардын ишениминде Кирененин сугу менен жаман энергиясы балага эмес, андагы тагылып турган топчу, мончок, же төөнөгүчкө топтолуп калат. Топтолгон жаман энергия ылдый карай түшүп кетсин деген ниетте төөнөгүчтүн учун ылдый каратып, анан балага тагып коюшкан.

Кыргыз эмчилеринин пикиринде балдар ооруларынын басымдуу көп бөлүгүнүн себеби болуп «жүрөк түшүү» эсептелет. Аталган оорунун белгиси катары баланын себепсиз эле ыйлап, тынчызданып, тамакка табити тартпай, денеси ысып оорушу, эмгегинин чуңкурайып калышы, же жумшарып кетиши, жүрөктүн лакылдап согушу жана анын табигый ордунан бир кыйла ылдыйлап кетиши эсептелет. Бул мезгилде эмчи баланын эмгегин карайт. Эгерде эмгеги “бөксөрүп” калган болсо, анда баланын бир нерседен катуу жүрөгү түшкөн деп коюшат. Жүрөгү түшкөн баланы ден-соолугун калыбына келтирүү үчүн анын жүрөгүн “көтөрүү” керек [13, 58-б.]. Ал жүрөктү «ордуна алып баруу» ырымынан башталган. Эмчи баланын оозуна өзүнүн сөөмөйүн салып алып, аны жогору көздөй 3 жолу көтөрүп, “апаптайт”. Мындан кийин 3 жолу кулагынан өйдөнү көздөй тартып, 3 жолу төбөсүнөн баскан. Андан соң эки колу менен баланын көкүрөгүн кармап, көкүрөктөн бир нерсени жогору көтөрүп жаткандай ишаарат жасайт. Бул ырымды кылгандан соң эмчи жаш баланы тизесине олтургузуп алып, темир балканы алып, анын темир уңгусу менен үч жолу жерди ургулап, жерди ар бир ургандан кийин балканын темир уңгусун оорулуу баланын башынан ылдый карай, ар бир мүчөсүнө (төбөсүнө, же эмгегине, жүрөгүнүн тушуна, алакандарына, тизесине, тамандарына) тийгизип, ырымдайт. Бул ырым 3 жолу кайталанат. Андан соң эмчи кандайдыр бир темир идишке коргошунду (свинец) салып, аны оттун үстүнө кармап эритет. Эриген коргошунду суу толтурулган башка идишке салат. Эриген коргошунду сууга салып жаткан учурда суу куюлган идиш же оорулуу баланын

башында, же анын башынан өйдө кармалып турууга тийиш. Муздак сууда муздап бара жатып, эриген коргошун баланын жүрөгүн түшүргөн нерсенин, же жаныбардын сөлөкөтү түрүндө катат деп ишенишкен [14, 34-б.].

Эгер эмчи баланын жүрөгү түшүп, коркуп калганын билсе, анда ал оорулуу баланын башынан өйдө тарапта балкып эритилген коргошундан жүрөктүн формасындагы тумарды (жүрөк тумар) куйган [15, 24-б.] Мындай тумар баланын мойнуна илинип, ал аны 5-6 жаш куракка чейин дайыма тагынып жүрүүгө тийиш болгон. Аталган тумар наристени өзү жапа чеги жаткан дарттан гана куткарбастан, аны келечекте да коргойт деп ишенишкен.

Кичинекей балдарды көз тийүү менен байланышкан оору-сыркоолордон сактоого жана аларды аталган оорулардан арылтууга тийиш болгон көз мончок да тумарга тең маанилеш кызматты аткарган. Көз мончок катары ар кыл түстөгү темир топчулар пайдаланылган.

Кыргыздардын арасында кут деп аталган коргошун идолуна, же коргошундан жасалган тик бурчтуу формадагы тумарчага табынуу кездешкен. Эт, кымыз ж.б. кыргыздар сүйгөн азык-түлүктөрдү даярдоодо, аларды ооз тийүүдөн мурда боз үйдүн төрүндөгү керегедө илинип турган коргошун уютмасын аталган азыктар менен майлашкан. Коргошун идолу ушул боз үйдө жашагандардын колдоочусу катары түшүнүлгөн да, аларды ар кандай кырсыктар менен илдеттерден коргойт деп ишенишкен. Профессор К.К. Юдахиндин маалыматы боюнча кыргыздар «кут» деп боз үйдүн түндүгүнөн куюлуп, ошол үйдүн ээсине бакыт-таалай, ырыс-кешик алып келген кочкул кызыл түстөгү муздак затты түшүнгөн [16, 576-б.].

Адабияттар:

1. Кыргыздардын салттуу дарыгерчилиги (XIX кылымдын аягы – XX башы) Монография Тентигул кызы Назира. – Б: Улуу Тоолор, 2018. 192б.
2. Манас: кыргыз элинин баатырдык эпосу; Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча / башкы ред. Т.К. Койчүев. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 2 китеп. – 800 б.
3. Дүйшөнбек Чомо уулу. Табыпчылык – улуу сыр / Дүйшөнбек Чомо уулу. – Бишкек: Б-сыз, 2004. – 136 б.
4. Автордун талаа материалдары. Ысык-Көл району 2008. №4.

5. Зеланд Н. Киргизы: этнол. сб. / Н. Зеланд // Зап. Западно-сиб.отд. рус. геогр. о-ва. - Омск, 1885. - Кн.7, №2. - С. 1-78.
6. Автордун талаа материалдары. Ысык-Көл району 2008. №4.
7. Айтмамбетов Д. Культура киргизского народа во второй половине XIX начале XX века / Д. Айтмамбетов. - Фрунзе: Илим, 1967. - 309 с.
8. Автордун талаа материалдары Нарын району. 2006. №2
9. Кушелевский В.И. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области : в 3 т. / В.И. Кушелевский. - Новый Маргелан, 1890. - Т.1. - 402 с.
10. Ибрагимов, И. И. Этнографические очерки киргизского народа И.И. Ибрагимов // Рус. Туркестан. - М., 1872. - Вып. 2. - С. 128.
11. Нуров Г. Киргизская народная медицина. Кыргыз Илимдер Академиясы кол жазмалар фонду. Инв. 1638.
12. Манас: кыргыз элинин баатырдык эпосу; Сагынбай Орозбаковдун варианты боюнча. Кол жазмалар ф. 572-инв.
13. Поярков Ф. Из области киргизских верований / Ф.Поярков // Этногр. обозрение, 1891. - № 4. - С. 21-43.
14. Фиельструп Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века / Ф.А. Фиельструп. - М.: Наука, 2002. – 307 с.
15. Автордун талаа материалдары. Изилдөөчүнүн чогултулган талаа материалдары 2004. – 2014-ж.
16. Киргизко-русский словарь / Сост. К.К. Юдахин. - М.: Изд-во иностр. и нац. словарей, 1940. - 576 с.